

Шліхта Н. В.

РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ – ЗАХІДНА НАУКА: ДИСКУСІЇ НАВКОЛО КОНЦЕПЦІЇ „ФЕОДАЛІЗМУ”

У статті розглянуто концепцію феодалізму, що її висунула марксистсько-ленінська наука у СРСР, дискутуючи підходи західних вчених. Проаналізовано еволюцію цієї концепції від класичного марксизму й дореволюційної російської історіографії до кінця 1980-х рр. Визначено можливості відходу від догматичного трактування понять „феодалізм” і „кріпосництво” радянськими медієвістами.

N. Shlikhta

SOVIET AND WESTERN HISTORIOGRAPHIES: DISCUSSIONS OVER THE CONCEPT OF “FEUDALISM”

The article examines the concept of “feudalism” developed by Marxist-Leninist historiography in the USSR in opposition to the Western concept. It traces the evolution of the Soviet concept from classic Marxism and pre-revolutionary Russian historiography up to the 1980s. The author analyzes the possibilities of reconsidering the orthodox reading of the concepts of “feudalism” and “serfdom” by Soviet historians.

При феодальному ладі основою виробничих відносин є власність феодала на засоби виробництва і неповна власність на працівника виробництва – кріпака, якого феодал вже не може вбити, але може продати, купити...

Сталін Й. Питання ленінізму.

Марксизм з його формаційним підходом запропонував погляд на феодалізм як на одну з п'яти формацій, один з п'яти етапів, які ставали неминучими у розвитку людства. На відміну від соціального погляду на феодалізм західної науки, марксизм, і особливо його марксистсько-ленінський варіант, підійшов до розгляду явища з позиції примату економічного аспекту, запропонувавши низку канонізованих згодом положень, від яких радянська історіографія, попри певні намагання, так і не змогла відійти до кінця 1990-х рр.

Основоположною ознакою антагоністичного феодального ладу ставала наявність великої земельної власності феодала, що розглядалася як “база експлуатації великих мас кріпаків-селян”¹. Погляд на феодальне

¹ *Островітянов Н. В. Нариси економіки досоціалістичних формацій. – К.: Українське видавництво політичної літератури, 1947. – С. 98.*

суспільство як на суспільство двополюсне, на одному полюсі якого знаходилися *поміщики-феодалы*, а на іншому жорстоко визискувані *селяни-кріпаки*, серед іншого призводив до того, що термін *кріпак* у марксистсько-ленінському прочитанні закріплювався за феодально залежним селянином з часів генези феодалізму, а термін *кріпосництво* досить часто підміняв термін *феодалізм*, застосовуючись мало не до тисячолітнього періоду російської історії і майже до такого ж періоду історії європейської². Фраза Леніна, висловлена у праці “Лівонародництво і марксизм” (1914), про те, що “кріпосництво може утримувати і століттями утримує мільйони селян у забитості (наприклад, у Росії з IX по XIX ст., у Китаї ще більше століть)”³, була сприйнята як керівний постулат. Таким чином, завданням радянської історіографії у її розгляді *феодальної формації* ставало ствердити думку про *кріпосницьку експлуатацію* як її основу⁴.

Приблизно таку узагальнюючу характеристику концепції *феодалізму*, що її дотримувалась радянська наука, можемо знайти у нечисельних розвідках історіографічного характеру сучасних російських та українських вчених⁵. Такі історіографічні огляди, здебільшого, зосереджуються на основних кліше, що їх пострадянська медієвістика не подолала і донині. Натомість, питання еволюції концепції *феодалізму* від класичного марксизму і до банкрутства радянської науки, і зокрема питання опосередкованої дискусії радянських медієвістів із західними, ще не знайшло належного історіографічного висвітлення.

Розгляд цієї дискусії дозволяє прослідкувати можливості відходу від марксистсько-ленінської догматики. Дискусія навколо концепції *феодалізму* є яскравим прикладом того, як окремі радянські історики, позірно дотримуючись установки про „обговорення із іноземцями лише тих методологічних питань, які вважались у нас (у СРСР. – Н. Ш.) вирішеними”⁶, насправді дозволяли собі використовувати здобутки західних вчених, обґрунтовуючи тим власний відхід від канонізованих тверджень марксизму-ленінізму.

² Див. наприклад: *Історія України* / Юшков С. та ін. – Т.1. – К.: Видавництво АН УРСР, 1943. – С. 58-65; *Крепостное право* // Большая Советская Энциклопедия. – Т. 13. – М.: Советская энциклопедия, 1973. – С. 388-389; *Феодализм* // Большая Советская Энциклопедия. – Т. 27. – М.: Советская энциклопедия, 1973. – С. 283-290.

³ Цит. за: *Сахаров А. М.* В.И. Ленин о социально-экономическом развитии феодальной России // Вопросы истории. – 1960. – №4. – С. 83.

⁴ Див. наприклад: *Полянский Ф. Я.* Политэкономия феодализма и медиевистика // Полянский Ф. Я. Вопросы политической экономии феодализма: Курс лекций. – М.: Издательство Московского университета, 1980. – С. 135.

⁵ Див. наприклад: *Войтович Л.* Феодализм в українських землях: проблеми існування і періодизації // „Істину встановлює суд історії”. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. – Т. 2: Наукові студії. – К.: Інститут історії НАН України, 2004. – С. 385-395.

⁶ *Ганелин Р. Ш.* Советские историки: о чём они говорили между собой. Страницы воспоминаний о 1940-х – 1970-х гг. – СПб.: «Нестор – История», 2004. – С. 172.

Концепція західної науки

Найбільш впливовою в західній історичній науці другої половини ХХ ст. була позиція провідників школи “Анналів” Марка Блока і Люсьєна Февра, які розглядали *féodalité* не як етап у розвитку людства, а як *соціальну* систему, що ґрунтується на ф’єфно-васальних зв’язках всередині феодального стану. Таке визначення окреслює зміст поняття *феодалізм* у його вузькому значенні⁷. У ширшому розумінні, Блок і його послідовники звертаються не лише до *феодалізму* як інституційно-правничої системи, але й розглядають *феодальне суспільство*, для якого характерними є ієрархічність, переважання приватного права над публічним, децентралізація, пов’язана з тісним переплетенням влади політичної та влади на землю, корпоративність, контрактно-договірна система взаємин і загальний аграрний характер економіки, коли земля перетворюється на основне джерело багатства і престижу⁸. Таким є ширше визначення терміну *феодальне суспільство*, що протягом десятиліть домінувало в західній науці після виходу у світ фундаментальної праці Марка Блока “*Феодальне суспільство*” (1939–1940). У той же час, сам погляд на *феодалізм* крізь призму інститутів *васалітету* та *ф’єфних взаємин* усталився в західній науці ще в ХІХ ст., значною мірою вплинувши й на російську дореволюційну науку.

Досить показовим є твердження, яке зустрічаємо у статті “*Феодалізм*”, вміщеній в Енциклопедії Брокгауза і Ефрона (1902). Пояснюючи увагу дослідників до взаємин всередині “феодального класу”, автори статті стверджують, що “*феодалізм належить до розряду різко аристократичних типів суспільного устрою*”⁹. Це влучне визначення дозволяє зрозуміти, які аспекти вважалися центральними при розгляді феодалізму, починаючи з ХІІІ ст. і аж до появи марксистської концепції. Йшлося не про взаємини *експлуатації*, що пов’язували стан феодалів і селянство, а про взаємини всередині самого стану, який у ХІІ – ХІІІ ст. остаточно оформлюється як стан *nobilitas*. Підсумовуючи розгляд концепції *феодалізму*, стаття виділяє декілька основних його характеристик. В економічній галузі такою ознакою виступає панування замкнутого (натурального) господарства. У сфері політичній – “*послаблення державної єдності та послаблення централізуючої верховної*

⁷ Блок М. Васальна залежність і феодал // *Феодальне суспільство* / Пер. з франц. В. Шовкуна. – К.: Вид. дім „Всесвіт”, 2002. – С. 158-250.

⁸ Там само. – С. 448-452. Див. також узагальнюючу характеристику: *Войтович Л.* Феодалізм в українських землях. – С. 385.

⁹ *Феодалізм* // *Энциклопедический словарь*. – Спб.: Издательство Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон, 1902. – Т. 35а. – С. 521. Курсив наш. – Н.Ш.

влади”¹⁰. Нарешті, у сфері персональних взаємин і сфері взаємин особи з державою — “переважання приватноправових (замість публічно правових) принципів і начала індивідуального договору – замість загального закону, особистої залежності від патрона – замість підданства чи громадянства”¹¹.

На такий підхід російських авторів, безперечно, найбільший вплив справила концепція Франсуа Гізо, висловлена в його класичних „Історія цивілізації в Європі” (1828) та „Історія цивілізації у Франції” (1830). Гізо вказує на три основоположні, на його думку, начала феодалізму. Основним з цих начал Гізо називав “тісне змішання верховної влади з (*земельною*. – *Н.Ш.*) власністю”¹². Це злиття влади земельної та політичної, що призводило до дроблення верховної влади, Гізо вважав головним началом *політичного* феодалізму. Іншою визначальною рисою феодалізму Гізо називає наявність мережі васальних договорів, які пов’язують між собою ті напівнезалежні володіння, що утворилися внаслідок децентралізації влади. Більше того, він підкреслює ієрархічність системи васальних договорів, яку інший французький дослідник Фюстель де Куланж окреслює таким чином: “Сеньйори не всі однаково залежать від короля, але й один від одного ... кожен отримує свою землю від іншого і підкорюється йому через це. Звідси – вся ієрархія васалів і сюзеренів, яка походить від короля”¹³. Тобто, одна зі складових тієї концепції васально-ф’єфної структури феодалізму, що домінувала у XX ст., була запропонована ще в середині XIX ст. До того ж, запропонована у таких термінах, які дають змогу говорити про повну її сумісність із сучасним визначенням, що його, для прикладу, дає *The New Encyclopedia Britannica*, характеризуючи систему васалітету як таку, за якої “ті, хто виконують офіційні обов’язки, громадські чи військові, роблять це не заради абстрактної держави чи заради загального блага, але через персональні й вільно добровільно прийняті зв’язки зі своїм сюзереном”¹⁴.

З концепцією васальних взаємин тісно пов’язана концепція феодального договору, трансформована у XX ст. у концепцію контрактної основи феодалізму. Персональні взаємини омажу і вірності (*homanium* і *fidelitas*) становили одну з двох необхідних складових такого договору. Йшлося про “формально-добровільний союз опіки – підпорядкування (патронату-клієнтели) між двома нерівними людьми”, причому кожна зі сторін – як васал, так і сюзерен – повинні були виконувати умови цього договору¹⁵. Інша частина договору стосувалася взаємин поземельних, які

¹⁰ Там само. – С. 494.

¹¹ Там само. – С. 495.

¹² Цит. за: *Сильванский Н. П.* Феодализм в Древней Руси. – Спб., 1907. – С. 69.

¹³ Цит. за: Там само. – С. 70.

¹⁴ *Feudalism* // *The New Encyclopedia Britannica*. – 15th Ed. – Vol. 4. – Encyclopedia Britannica Inc. – P. 775.

¹⁵ *Феодализм* // *Энциклопедический словарь*. – С. 512.

Гізо визначав у термінах “умовності” і називав третьою неодмінною складовою поняття феодализм. Розглядаючи *fief* (*feodum, feudum*), у володіння яким васал вводився після взаємного обміну клятвами (ритуал інвеститури), він підкреслював, що така земельна власність – “дійсна, повна, спадкова, однак, отримана від вищої особи, що покладало на власника, під загрозою втратити її, деякі персональні зобов’язання, нарешті, позбавляло її тієї незалежності, яка у наші дні є її невід’ємною ознакою”¹⁶. Таким чином, до взаємин персональних, у баченні Гізо, додавалися взаємини поземельні, причому, були невід’ємними одні від одних, підтверджуючи усталеність погляду на феодализм західної історичної науки.

Вплив цієї концепції феодализма на історіографію початку ХХ ст. – аж до виходу в світ „Короткого курсу історії ВКП(б)” (1938), що задав канон для радянської історіографії, – був досить відчутним. Для прикладу, Дмитро Багалій у своєму “Нарисі історії України на соціально-економічному ґрунті” (1928) намагався прослідкувати наявність основних ознак феодальної структури на теренах Давньої Русі, і знаходив їх у системі васалітету (прирівнюючи давньоруського *боярина* до західноєвропейського *васала*) і в зародку умовного руського землеволодіння¹⁷.

Концепція радянської історичної науки

Марксистська концепція феодализма – особливо в її марксистсько-ленінській інтерпретації – виходить з якісно інших засад. Не соціальні взаємини всередині “панівного класу” беруться радянськими вченими до уваги, а економічні взаємини між “безпосередніми виробниками” та “експлуататорами”. “Большая Советская Энциклопедия” (БСЭ) пропонує розглядати феодализм як “класово-антагоністичну формацію”, серед визначальних ознак якої: наявність великої феодальної власності та господарства селянина-виробника, на яких ґрунтується феодальний спосіб виробництва, для якого характерна експлуатація селян “за допомогою позаекономічного примусу.”¹⁸

Один зі стовпів радянської медієвістики, Лев Черепнін, розвиває це канонічне визначення, стверджуючи, що “значення феодальної земельної власності як основи феодализма... полягає в оберненні феодалом на залежних безпосередніх виробників матеріальних благ”¹⁹. З такого

¹⁶ Цит. за: Сильванский Н. П. Феодализм в Древней Руси. – С. 70.

¹⁷ Багалій Д. І. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. – Т. 1: Історіографічний вступ: доба натурального господарства. – Харків: Держлітвидав України, 1928. – С. 318-319.

¹⁸ Феодализм // Большая Советская Энциклопедия. – Т. 27. – С. 283.

¹⁹ Черепнін Л. В. Основные этапы развития феодальной собственности на Руси (до ХУІІ в.) // Вопросы истории. – 1953. №4. – С. 41.

визначення феодальної власності впливало визначення її як власності на землю і на прикріплених до неї селян. Одночасно із перенесенням наголосів у сферу виробничих відносин, втрачалася риса, яку немарксистські історики визначають як необхідну для розуміння суті феодалізму, — *умовний* характер земельного володіння. Ця ознака не лише ігнорується, але і прямо заперечується тезою радянської історіографії про *приватний* характер земельної власності²⁰. Попри застереження деяких вчених, які, передовсім під впливом школи „Анналів” (про що докладніше згодом), заперечували доречність застосування терміну *приватний* стосовно земельної власності в середні віки, більшість радянських істориків не лише використовували цей термін, але й дискутували з “буржуазними істориками (які. – Н.Ш.) нерідко визначали феодальну земельну власність як власність умовну”²¹.

Таким чином, у прочитанні радянської науки був відсутній один з елементів західної концепції феодалізму – *васальний характер взаємин* – через перенесення акцентів у якісно іншу площину. Також заперечувався інший: *феод*, як умовне землеволодіння, поступався місцем *приватній* земельній феодальній власності. Водночас, низка інших ознак, які виділяються західною наукою як визначальні для феодалізму, не зникали повністю в марксистсько-ленінській концепції. Вони просто перетворювалися на елемент надбудови, а отже, визначались як такі, що мають *супровідний*, а не *основоположний* характер. Серед таких ознак згадувалися: “особливості соціальної структури суспільства (становість, ієрархічність, корпоративність), політичної надбудови (приватна влада як атрибут земельної власності)”²². “Ієрархічність” Маркс називав характерною “формою феодалізму”, зосереджуючи увагу, проте, не стільки на васальній ієрархії, скільки на ієрархічній відстані між селянами-виробниками і феодалами-експлуататорами²³. Саме в такій інтерпретації використовувала термін „ієрархічний” стосовно феодального суспільства й радянська історіографія.

У своїй дискусії із західною концепцією *феодалізму*, радянська історіографія посилювалась на авторитет західної про-марксистської науки. Особливо близьким видавалися погляди французького історика молодшого

²⁰ Там само. Див. також: Черепнин Л. В. Ещё раз о феодализме в Киевской Руси // Из истории экономической и общественной жизни России: Сборник статей к 90-летию академика Н.Л. Дружинина. – М.: Наука, 1976. – С. 15-23; Назаров В. Д., Советов П. В. Государственная феодальная собственность в России и Молдавии в советской послевоенной историографии и труды Л. В. Черепнина // Феодализм в России: Сборник статей и воспоминаний, посвящённых памяти академика Л. В. Черепнина. – М.: Наука, 1987. – С. 102-119.

²¹ Приклад такої дискусії див.: Шапиро А. Л. О природе феодальной собственности на землю // Вопросы истории. – 1969. №12. – С. 63-64.

²² Феодализм // Большая Советская Энциклопедия. – Т. 24. – С. 284.

²³ Див.: Черепнин Л. В. Основные этапы развития феодальной собственности на Руси (до XVII в.). – С. 44.

покоління школи “Анналів”, Жоржа Дюбі, використовувани, зокрема, Юрієм Безсмертним. Дюбі підходить до розгляду феодалізму не як системи *соціальної*, а як системи *економічної*, стверджуючи: “В економічному відношенні *féodalité* – це, перш за все, сеньйоральний лад”²⁴. Застосовуючи такий підхід, Дюбі пропонує марксистське визначення: “*féodalité* – це система експлуатації трудящих невеликою групкою воїнів, які не беруть участі у праці”²⁵.

Окрім західних марксистів, ще одним союзником радянських істориків – особливо після реабілітації російської дореволюційної науки в часи хрущовської „відлиги”²⁶ – несподівано ставав патріарх російської медієвістики Микола Павлов-Сільванський. У своїй класичній праці “Феодалізм у Давній Русі” (1907) він розвиває концепцію, яка виходила з того, що не *феод*, а *сеньйорія*, яка навіть після укладання феодального договору не перетворювалася на умовне володіння, є “основною, загально визначальною рисою феодалізму, основною клітинкою тканини феодального організму”²⁷. Маючи за мету довести *феодальний* характер устрою Київської Русі, він пропонує повністю прийнятну для радянської науки (і використовувану нею з іншою метою) концепцію феодалізму як устрою, “який ґрунтується на великому землеволодінні, на повноправній сеньйорії як його основній клітинці”²⁸.

Першочергова увага до виробничих взаємин всередині феодального землеволодіння і до самого характеру феодальної власності створювали передумови до ототожнення термінів *феодалізм*, розглядуваного з точки зору суспільно-виробничих відносин, і *кріпосництво*, юридичного оформлення статусу селянина-виробника, який брав участь у цих виробничих відносинах. БСЭ визначає *кріпосне право* як “сукупність юридичних норм феодальної держави, що закріплюють найбільш повну... форму селянської залежності при феодалізмі”²⁹. БСЭ згадує також, що в радянській історіографії термін *кріпосництво* у розширеному розумінні вживається для визначення *феодалізму* загалом, а термін *кріпосна залежність* є співвідносним із поняттям *феодальна залежність*³⁰.

Ні Маркс, ні Енгельс ніколи повністю не ототожнювали ці поняття. Зокрема, Енгельс у своєму листі до Маркса від 22 грудня 1882 р., наголошував на розрізненні між *кріпосним правом* і *феодальною*

²⁴ Цит. за: *Бессмертный Ю. Л.* “Феодальная революция” X-XI веков? // Вопросы истории. – 1984. №1. – С. 54.

²⁵ Там само. – С. 53.

²⁶ Див. докладніше: *Ганелин Р. Ш.* Советские историки. – С. 126-128.

²⁷ *Сильванский Н. П.* Феодализм в Древней Руси. – С. 77.

²⁸ Там само. – С. 82.

²⁹ Крепостное право // Большая Советская Энциклопедия. – Т. 13. – С. 388.

³⁰ Там само.

залежністю³¹. Широко цитоване висловлювання “Капіталу” про те, що для феодальної експлуатації “необхідні взаємини особистої залежності, особиста несвобода у якій-небудь мірі і прикріплення до землі у якості додатку до останньої”, як вказував Юрій Безсмертний, зовсім не означає, що Маркс говорив про необхідність *кріпосного* прикріплення для уможливлення феодальної експлуатації, адже він недвозначно пише про особисту несвободу “у якій-небудь мірі”³². Класичний марксизм, отже, не постулював того, що практично стало аксіомою для радянської історичної науки.

Натомість, у працях Леніна була зроблена спроба ототожнити терміни *феодалізм* і *кріпосництво*, що вплинуло на переважну більшість радянських істориків. У статті “Проект програми нашої партії” (написана у 1899 р.), Ленін пропонував вийти за межі *вужького* визначення поняття *кріпосництво*. Він вказував, що термін *кріпосництво* не можна вживати лише щодо правового прикріплення: “кріпосне право, звичайно, було виразом юридичним, але воно відповідало і особливій системі поміщицького (і селянського) господарства, воно проявлялось і у ... неоформлених правових відносинах”³³. Таке розширення етимології слова дозволяло вже не прив’язувати кріпосництво, як *устрій*, винятково до законодавчого прикріплення селян до землі, а отже – пов’язувати його з усією сумою поземельних відносин часів *феодальної формації*. Вже у працях 1890-х рр. Ленін почав вживати стосовно Росії, як тотожні, поняття *феодалізм*, *феодальний устрій* та *кріпосництво*, *кріпосне право*³⁴. При цьому, кріпосне право Ленін пов’язував з “певною формою господарювання, яка породжує особливі форми експлуатації, особливі антагоністичні класи, особливі політичні, юридичні та інші порядки”³⁵. Водночас, таке ототожнення термінів він використовував лише стосовно російської історії, вживаючи паралельно терміни *російське кріпосництво* та *західноєвропейський феодалізм*, які все ж вважав явищами одного порядку³⁶.

Така термінологічна підміна була практично беззастережно сприйнята марксистсько-ленінською наукою. Завдяки працям радянських

³¹ Бессмертный Ю. Л. Сеньория и крестьянско-сеньориальные отношения в Западной Европе (XI-XV в.в.) // Экономическая история: проблемы и исследования. – М., 1987. – С. 83.

³² Цит. за: Там само.

³³ Цит. за: Колычёва Е. И. Некоторые проблемы рабства и феодализма в трудах В.И. Ленина и советской историографии // Актуальные проблемы истории России эпохи феодализма: Сборник статей. – М.: Наука, 1970. – С. 120.

³⁴ Сахаров А. М. В. И. Ленин о социально-экономическом развитии феодальной России // Вопросы истории. – 1960. №4. – С. 78.

³⁵ Цит. за: Колычёва Е. И. Некоторые проблемы рабства и феодализма в трудах В.И. Ленина и советской историографии. – С. 120.

³⁶ Більш детально див.: Сахаров А. М. В. И. Ленин о социально-экономическом развитии феодальной России. – С. 82.

медієвістів поняття *кріпосництво* перестало використовуватися лише для російських теренів, а на *кріпаків* перетворювалось все селянство з часів каролінгської епохи³⁷. Посібник професора Московського державного університету Ф. Я. Полянського “Питання політичної економії феодалізму” (1980) яскраво ілюструє важливість даного постулату для марксистсько-ленінської науки. В одній з лекцій автор звертається до праці Бориса Поршнева “Феодалізм і народні маси”. Витримана за всіма канонами марксистсько-ленінської концепції, праця Поршнева постулювала, що “феодалізм – це система експлуатації кріпосних селян землевласниками-феодалами”³⁸. Таке, здавалося б, ортодоксальне твердження не повністю задовольнило Полянського, який гостро критикував історика-медієвіста через те, що той недостатню увагу приділив поняттю *кріпосництво*, допускаючи єретичну думку, що кріпосництво не було характерним для Західної Європи, і що поряд з кріпаками могли існувати й особисто вільні селяни³⁹. Логічним висновком з такого критичного зауваження, ставала свого роду декларація завдань марксистсько-ленінської науки: “Задача марксистської роботи повинна полягати у тому, щоб підкреслити панування кріпосництва у період розвинутого феодалізму... Наше завдання – підкреслити, що *феодалізм і є кріпосництво*, лад експлуатації, нерозривно пов’язаний з примусом”⁴⁰. Таким чином, категоричне положення ленінізму ще більше розширювалось, що призвело до практичного ототожнення термінів *феодалізм* і *кріпосництво*, кожен з яких перетворювався на аналогічний до іншого спосіб суспільно-виробничих відносин.

Можливості відходу від марксистсько-ленінської догматики

Деякі радянські медієвісти дозволяли собі певний відхід від марксистсько-ленінської догматики, дозволяли собі “шукати феодалізм без кріпосництва, звертаючись до західноєвропейської історії”⁴¹. У цьому вони наближались до класичного марксизму. Покажемо є твердження Н. В. Островитянова (1947) про те, що “кріпосництво – це ступінь розвитку феодалізму, пов’язаний з посиленням експлуатації селян поміщиками у відсталих країнах, втягнутих у світовий ринок”⁴². Це формулювання

³⁷ Див. наприклад: *Похилевич Д. Л.* Движение феодальной земельной ренты в Великом Княжестве Литовском в ХУ-ХУІ в.в. // Исторические записки. – 1950. №31. – С. 194-222; *Свердлов М. Б.* Генезис и структура феодального общества в Древней Руси. – Ленинград: Наука, 1983; *Скрыников Р. Т.* Крепостничество и становление барщинной системы в России в ХУІ веке // Вопросы истории. – 1976. №1. – С. 33-51.

³⁸ *Полянский Ф. Я.* Политэкономия феодализма и медиевистика. – С. 130.

³⁹ Там само. – С. 134.

⁴⁰ Там само. – С. 135. Курсив наш. – Н.Ш.

⁴¹ Там само. – С. 135.

⁴² *Островитянов Н. В.* Нариси економіки досоціалістичних формацій. – С. 193.

дозволяє визначити деякі з рис *кріпосництва*, які практично ігнорувались радянською наукою. По-перше, хронологічні межі застосування терміну значно звужуються, порівняно з тисячолітнім відрізком, до якого застосовує цей термін Ленін (а саме IX – XIX ст.), і прив'язуються до зародження товарних відносин. По-друге, *кріпосництво* визначається як термін, застосований лише до “відсталих країн”, а отже не використовувався стосовно Західної Європи. Знову ж, концепція дореволюційної російської історіографії про *особливий* східнослов'янський чи російський шлях розвитку ставала для таких істориків своєю відправною точкою⁴³.

Намагання „шукати феодалізм без кріпосництва” стають частішими з середини 1960-х рр. внаслідок певної лібералізації історичної науки в умовах хрущовської „відлиги”. Декларація „Вопросов истории” 1956 року про неможливість і надалі „залишатись на рівні, досягнутому наукою в 1938 році (із написанням „Короткого курсу історії ВКП(б). – Н. Ш.)” можливо й мала незначний безпосередній ефект, зважаючи на розгром редакції журналу після XX з'їзду⁴⁴. Однак, у довгостроковому плані можливостей для відходу від ортодоксальної марксистсько-ленінської концепції – особливо в її ототожненні понять *феодалізм* і *кріпосництво* – стає значно більше. Вплив школи „Анналів”, особливо її молодшого покоління, у переосмисленні деяких канонічних положень видається визначальним.

Думку про необхідність переосмислити деякі з основних постулатів концепції *феодалізму* проводить у своїх працях з історії Київської Русі Ігор Фроянов⁴⁵. Тезу про необхідність звужити використання терміну *кріпосництво* висуває Юрій Безсмертний⁴⁶. Він, зокрема, стверджує, що західноєвропейську інституцію *серважа* некоректно ототожнювати з *кріпосництвом*, а *сервів* називати *кріпаками*⁴⁷. Медієвіст пізньорадянської епохи пояснює: “Ці терміни (*кріпосництво*, *кріпак*. – Н.Ш.) розроблені на матеріалах російського пізнього середньовіччя і розуміють під собою *загальнодержавний правовий* статус, реальну заборону переходу з землі для основної маси селянства, тісний зв'язок з його використанням на *панщині*”⁴⁸. Вчений не лише прив'язує застосування терміну в основному

⁴³ Див. докладно: *Войтович Л.* Феодалізм в українських землях: проблеми існування і періодизації. – С. 386-387.

⁴⁴ *Ганелин Р. Ш.* Советские историки: о чём они говорили между собой. – С. 126.

⁴⁵ Див. докладно: *Войтович Л.* Феодалізм в українських землях: проблеми існування і періодизації. – С. 388.

⁴⁶ Див. наприклад: *Бессмертный Ю. Л.* Сеньория и крестьянско-сеньориальные отношения в Западной Европе (XI-XV в.в.); *Также его.* “Феодальная революция” X-XI веков?

⁴⁷ *Бессмертный Ю. Л.* Сеньория и крестьянско-сеньориальные отношения в Западной Европе (XI-XV в.в.). – С. 83.

⁴⁸ Там само. Курсив наш. – Н. Ш.

до російських теренів (хоча і не виключає можливості застосування його для визначення відносин експлуатації на інших територіях), але й вказує на *загальнодержавний* статус кріпосного селянства, говорячи про необхідність наявності сильної центральної влади для закріпачення селян.

Марксистсько-ленінська наука, виходячи із декларованого принципу про *економічне* начало, перенесла розгляд змісту поняття *феодалізм* зі сфери взаємин усередині “панівного класу” – що є центральним для західної науки ХІХ – ХХ ст. – до взаємин експлуатації між селянином і феодалом. У такій концепції феодальне землеволодіння перетворювалося на основний об’єкт розгляду, а постійний наголос на прикріпленні селянина до землі та наявності позаекономічного примусу відкривав можливості для ототожнення термінів *феодалізм* і *кріпосництво*.

Водночас, радянська наука не повністю поривала з наукою дореволюційною, зокрема поділяючи її погляд на особливий російський шлях розвитку. Спадщина російської дореволюційної науки, з одного боку, впливи західної про-марксистської науки, і особливо школи „Анналів”, з іншого боку, створювали відповідні передмови для відходу від марксистсько-ленінської догматики (у викладі „Короткого курсу історії ВКП(б)”) для радянських вчених, особливо з часів хрущовської „відлиги”. „Дискутуючи” західну концепцію *феодалізму*, радянські історики інколи „запозичували” окремі з елементів цієї концепції, як зокрема яскраво ілюструють праці Юрія Безсмертного.